

UDK:413.0.=943.75(021)

Marjona S. JALOLOVA,
Mustaqil izlanuvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi, O'zbekiston
E-mail: jalolovam0103@gmail.com, ORCID: 0009-0005-8964-6661

Filologiya fanlari doktori, professor N.Yuldosheva taqrizi asosida

ELLIPSIS LINGVISTIK TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada ellipsisning zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati haqida fikr bildirilgan bo'lib, uning stilistika va grammatika doirasida o'rganilishi tadqiq etilgan. Matn tilshunosligida turli vositalar kabi ellipsis ham muhim ekanligi, u orqali badiiy matndagi emotsionallik kuchayishi va bu lingvistik jihatdan ellipsisning ham stilistik ham grammatik hodisa ekanligi yoritib berilgan.

Tayanch so'zlar: ellipsis, elliptik konstruksiya, matn lingvistikasi, muallif nutqi, stilistika, dialogik nutq, to'liqsiz gap, pragmatik xususiyat.

ELLIPSIS AS AN OBJECT OF LINGUISTIC RESEARCH

Annotation

This article discusses the significance of ellipsis in modern linguistics and examines its study within the frameworks of stylistics and grammar. It highlights the importance of ellipsis, alongside various other linguistic devices, in text linguistics. The study demonstrates that ellipsis contributes to enhancing the emotional expressiveness of literary texts and, from a linguistic perspective, represents both a stylistic and a grammatical phenomenon.

Keywords: ellipsis, elliptical construction, text linguistics, author's speech, stylistics, dialogic speech, incomplete sentence, pragmatic features.

ЭЛЛИПСИС КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается значение эллипсиса в современной лингвистике, а также исследуется его изучение в рамках стилистики и грамматики. Подчеркивается важность эллипсиса наряду с другими языковыми средствами в лингвистике текста. Отмечается, что использование эллипсиса способствует усилению эмоциональной выразительности художественного текста и с лингвистической точки зрения представляет собой как стилистическое, так и грамматическое явление.

Ключевые слова: эллипсис, эллиптическая конструкция, лингвистика текста, авторская речь, стилистика, диалогическая речь, неполное предложение, прагматические особенности.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda badiiy matnning lingvistik xususiyatlarini o'rganish, ayniqsa undagi sintaktik va stilistik vositalarning badiiy mazmunni ifodalashdagi o'rni alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Badiiy nutqda muallif fikrini qisqa, ta'sirchan va mazmunan boy tarzda ifodalash uchun turli til vositalaridan foydalanadi. Shunday vositalardan biri ellipsis bo'lib, u nutqda ayrim sintaktik birliklarning tushirilishi orqali matn ixchamligini ta'minlaydi hamda badiiy ifoda kuchini oshiradi. Ellipsis hodisasi nafaqat grammatik jihatdan, balki stilistik va semantik nuqtayi nazardan ham muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Ellipsis badiiy matnda kontekst orqali anglashiladigan, ammo grammatik jihatdan ifodalanmagan birliklar vositasida mazmunni ifodalashga xizmat qiladi. Bunday usul muallifga matnni ortiqcha tafsilotlarsiz, lakonik tarzda bayon qilish imkonini beradi. Natijada o'quvchi matnni idrok etish jarayonida faol ishtirok etadi va tushirilgan birliklarni kontekst asosida tiklaydi. Shu jihatdan ellipsis badiiy matnning pragmatik va estetik ta'sirchanligini oshiruvchi muhim stilistik vosita sifatida qaraladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ellipsis hodisasi tilshunoslikda sintaksis, matn lingvistikasi va stilistika doirasida ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ushbu lingvistik hodisani ilmiy jihatdan o'rganishda bir qator xorijiy tilshunoslarning ishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, daniyalik tilshuno Otto Jespersen o'zining

grammatikaga oid tadqiqotlarida ellipsisni nutqdagi ayrim birliklarning tushirilishi orqali ifodaning ixchamligini ta'minlovchi vosita sifatida izohlaydi. Generativ grammatika asoschisi Noam Chomsky ellipsisni chuqur sintaktik tuzilma bilan bog'liq holda tahlil qilib, uning grammatik mexanizmlarini izohlab bergan. Funksional grammatika nazariyasining yirik vakillari M. A. K. Halliday va Ruqiyda Hasan esa ellipsisni matnning kogezi vositalaridan biri sifatida ko'rib, uning kontekstual bog'lanishlarni ta'minlashdagi rolini ilmiy asosda yoritganlar.

Rus tilshunosligida ham ellipsis hodisasi keng tadqiq etilgan. Jumladan, Viktor Vinogradov badiiy nutq sintaksisi va stilistikasi doirasida ellipsisning ifoda imkoniyatlarini tahlil qilgan bo'lsa, Irina Galperin matn lingvistikasi nuqtai nazaridan ellipsisni badiiy matnning stilistik vositalaridan biri sifatida o'rgangan. Shuningdek, Nina Arutyunova ellipsisning semantik va pragmatik xususiyatlarini tadqiq etgan.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek tilshunosligida ham ellipsis masalasi sintaksis va stilistika doirasida ma'lum darajada o'rganilgan. Xususan, Abduazizov A., G'ulomov A. hamda Mahmudov N.larning ilmiy ishlari o'zbek tili grammatikasi va badiiy nutq stilistikasi bilan bog'liq tadqiqotlarda ellipsis hodisasining nutq ixchamligini ta'minlovchi va kontekstual ma'noni shakllantiruvchi muhim vosita ekanligini ko'rsatib berib, badiiy matn lingvistikasi

yo'nalishida olib borilgan tadqiqotlarda ellipsisning muallif uslubini shakllantirishdagi o'rni alohida ta'kidlanadi.

Ma'lumki, matnni muayyan belgi- xususiyatlarga ega bo'lgan statik obyekt sifatida tadqiq etish uni boshqa aspektlarda o'rganishda aslo monelik qilmaydi. Matnning lisoniy tabiati uning tuzilishi asosiy kategoriyalari matn tilshunosligi fani uchun qanchalik muhim ahamiyatga ega bo'lsa, matn generatsiyasi matnni yaratilish jarayoni kabi masalalar ham bu fan uchun shunchalik muhim ahamiyat kasb etadi. Bizning bu fikrimiz birinchi navbatda badiiy matnlarga tegishlidir. Nutq generatsiyasi nuqtayi nazaridan matn sintaktik hodisa emas, balki dinamik hodisa hisoblanadi. Matnning qo'lyozma varianti ustida ishlash yoki asarni qayta nashrga tayyorlash jarayonida yozuvchi tomonidan butun matnga yoki uning muayyan qismlariga ma'lum o'zgarishlar kiritiladi. Bunday o'zgarishlar natijasida butun matnga yoki uning bir qismining o'ziga xos qo'shimcha nusxalari, variantlari yuzaga keladi. Matnning qo'shimcha nusxasi yoki variant deganda, mazkur matnda tasvirlangan voqea-hodisalarning boshqa voqea-hodisalar bilan almashmas, balki o'sha voqea-hodisalarini tasvirlovchi ifoda vositalarining boshqa ifoda vositalari bilan almashinuvi ko'zda tutiladi.

Tahlil va natijalar. Ellipsis hodisasi ayniqsa dialogik nutqda ko'proq uchraydi. Nutqning bu turi so'zlashuv, badiiy va publisistik uslublarda ko'proq namoyon bo'ladi.

Ma'lumki, so'zlashuv nutqi dialog shaklida namoyon bo'ladi, chunki dialog uning ijtimoiy vazifasidan kelib chiqadigan hodisadir.

Dialogik nutq sintaksisi to'g'risidagi ayrim asarlar tahlilidan oldin, L. P. Yakubinskiyning "Dialogik nutq to'g'risida" degan maqolasiga to'xtalib o'tmoqchimiz. Bu maqola rus tilidagi dialogning o'ziga xos xususiyatlari, nutq munosabatlari ro'y beradigan umumiy sharoitlarni aniqlashga bag'ishlangan.[6] Unga asos qilib olingan qoidalarining noto'g'ri bo'lishiga qaramay, hozirgi zamon rus tili dialogi ustida qiziqarli kuzatishlar o'tkazilgan. Bevosita (yuzma-yuz) nutqiy aloqa shakliga berilgan tavsif, ayniqsa qiziqish tug'diradi. Bunda muallif mimika, imo-ishoralar, ba'zan esa gapiruvchining butun xarakteri va suhbatdoshning eshitish qobiliyati muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Muallifning fikricha, mimika, imo-ishora vositalarining vazifasi shu qadar kattaki, ba'zan ular hatto "og'zaki ibora" o'rni bosa oladi. Suhbatdoshning eshitish qobiliyati ham ana shunday muhim rol o'ynaydi. Chunki nutq ohangi va ayrim so'zlarga beriladigan urg'ularni eshitish gapiruvchi bildirmoqchi bo'lgan fikrni to'la va to'g'ri anglab olish imkoniyatini beradi. Shundan keyin mazkur maqola muallifi dialog va monolog uchun xarakterli xususiyatlar haqida gapiradi. Jumladan, u dialogda luqmalar juda tez almashadi, ularning biri ikkinchisini keltirib chiqaradi, deb ta'kidlaydi.

Taniqli turkshunos olim P. M. Melioranskiy o'zining "Грамматика казахско-киргизского языка" nomli kitobida dialogga maxsus to'xtalmasa ham, so'roq yuklamalari haqida gapirganda dialogik nutqning xarakterli xususiyatlaridan birini eslatib o'tadi. [15] Muallifning fikricha, so'roq yuklamasi qatnashgan soddaga gaplar har vaqt tinglovchini talab qiladi va undan javob berishni kutadi. Xuddi shu xildagi fikrni N. I. Ilminskiyda ham uchramiz.

V. I. Gordlevskiyning dialog haqidagi fikrlari ham yuqoridagilardan farq qilmaydi.

Rus tilshunosi va adabiyotshunosi G. O. Vinokur dialogga badiiy ifoda shakli sifatida qaraydi. U Pushkin, Griboyedov, V. Mayakovskiy dramalari haqida gapirganda dialog to'g'risida ham fikr yuritadi. U aytadiki, sahna nutqida ijtimoiy kundalik turmushdagi so'zlashuv shakllarini uchramiz. Natijada dialogik nutq vujudga keladi.

Akademik A. A. Shaxmatovning "Синтаксис русского языка" nomli kitobida dialogik nutq tarkibida doim to'liqsiz gap mavjud bo'lishi aytiladi. Xuddi shu xildagi mulohaza A. M. Peshkovskiyda ham uchraydi. P. S. Popov dialogik nutq va, umuman, dialog haqida gapirar ekan, uni so'roq gapning natijasida kelib chiqadigan hodisa deb qaraydi.

N. K. Dmitriyev so'roq gaplar haqida gapirganda, dialogik nutqda faqat so'roq gaplardan foydalaniladi, degan fikrni talqin etadi.

A. G'. Gulomov, Z. Ma'rufov, T. Shermuhammedovlar tomonidan tuzilgan "O'zbek tili grammatikasi" kitobida dialogik nutq masalasi to'liqsiz gap bobi qaraladi. Kitobda dialogik nutq hammaga ma'lum bo'lgan narsalar va hodisalar ustidan gaplashgan chog'da hosil bo'ladi, deyiladi. [14]

Shvetsariyalik lingvist olim Sh. Balli ellipsis va uning paydo bo'lish omillari to'g'risida shunday yozadi:

"Ellipsis, birinchidan, so'zlovchining qat'iyatsizligi yoki ikkilanishi, bu fikrning chala, uzuq-yuluq ifodalanishiga olib keladi, ikkinchidan, mumkin qadar kamroq kuch ishlatish va nihoyat, uchinchidan, intensiv hissiyot ta'siri deb tushuniladi"[12].

R. Qo'ng'urovning "Badiiy nutq stilistikasi" asari o'zbek tilshunosligida badiiy uslubning nazariy asoslarini tadqiq etuvchi muhim manbalardan biri hisoblanib, unda badiiy nutqning leksik, grammatik va sintaktik vositalari tizimli ravishda tahlil qilinadi hamda ayniqsa, ekspressivlik va obrazlilikni ta'minlovchi uslubiy vositalar qatorida ellipsis hodisasining o'rni alohida ta'kidlanadi, ya'ni muallif ellipsisni nafaqat til iqtisodi tamoyilining ifodasi sifatida, balki badiiy matnda ma'no zichligini oshiruvchi, emotsional ta'sirni kuchaytiruvchi va qahramon nutqining individual xususiyatlarini ochib beruvchi muhim sintaktik vosita sifatida baholaydi, shu bilan birga, bunday tushirib qoldirishlar kontekstual va vaziyatli omillar bilan chambarchas bog'liq ekanini, ular o'quvchining idrok faolligini rag'batlantirib, matnni anglash jarayonini faollashtirishini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

Nutqda ellipsiyaning uslubiy ahamiyati tilning kommunikativ va estetik imkoniyatlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, u sintaktik qurilishda ayrim gap bo'laklarining kontekst asosida tushirib qoldirilishi orqali fikrni ixcham, lo'nda va ta'sirchan ifodalashga xizmat qiladi, shu bilan birga nutqning tabiiyligini ta'minlab, ayniqsa so'zlashuv va badiiy uslublarda dialogik jonlilikni yuzaga keltiradi hamda ortiqcha takrorlarni bartaraf etish orqali matnning semantik zichligini oshiradi, natijada tinglovchi yoki o'quvchi e'tibori bevosita muhim axborotga yo'naltiriladi, bundan tashqari ellipsiya ekspressivlikni kuchaytiruvchi vosita sifatida turli hissiy holatlarni - hayajon, ikkilanish, keskinlik yoki pauzani yanada aniqroq ifodalash imkonini beradi, shuningdek u badiiy matnda qahramon nutqining individualligini ochishda, publisistik uslubda esa urg'u va ta'sir kuchini oshirishda muhim rol o'ynaydi, ilmiy va rasmiy uslublarda esa asosan nutq iqtisodi tamoyiliga bo'ysungan holda cheklangan darajada qo'llanib, aniqlik va mantiqiylikka putur yetkazmagan holda xizmat qiladi.

Ellipsiya hodisasi sintaksis bilan bir qatorda pragmatika va kommunikativ tilshunoslik bilan ham uzviy bog'liqdir. So'zlovchi muayyan kommunikativ vaziyatda tinglovchining bilim darajasi va vaziyatdan xabardorligini hisobga olib, ayrim birliklarni tushirib qoldiradi. Bu esa ellipsiyaning nutqiy faoliyat mahsuli sifatida baholash imkonini beradi.

Xulosa. Ellipsiya tilning struktur imkoniyatlari, nutqiy tejamkorlik tamoyili va kommunikativ ehtiyojlar uyg'unligi natijasida yuzaga keladigan murakkab lingvistik hodisa bo'lib, u sintaktik, matnshunoslik va pragmatik jihatlardan kompleks

oʻrganishni talab etadi. Aynan shu jihatlar ellipsiyaning zamonaviy tilshunoslikdagi muhim oʻrnini belgilaydi.

ADABIYOTLAR

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B. Qurbonova M. va boshq. Hozirgi adabiy oʻzbek tili. - Toshkent: Universitet, 2006. - 172 b.
2. Sarimsoqov B. Badiylik mezonlari. - T.: Fan. 1996. 3-bet
3. Toʻrabekova S.Gʻ. Gʻulom poemalarining tili va stili haqida. Kand. diss. Toshkent, 1981:
4. Usmonov S. Hozirgi zamon oʻzbek tilida undovlar. Kand.diss. Toshkent, 1972. 110-bet.
5. Головин Б.А. Об изучении художественной литературы // Вопросы стилистики. - Саратов: СГУ, 1962. - 153 - 154 с.
6. Гордлевский В. А. Грамматика турецкого языка (Морфология и синтаксис М., 1928. С 29.
7. Дмитриев Н.К. Грамматика кумкского языка. М.-Л.1970., С 162.
8. Данияров А. Стилистические функции синонимов в современном узбекском языке: автореф. дисс. ...канд. филол. наук. - Ташкент, 1967. - 17 с.
9. Иванов С. Родословное древо тюрок Абул-Гази-Хана. Грамматический очерк. (Имя и глагол. Грамматические категории). - Тошкент: Фан, 1969.
10. Yoʻldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. - T.: Fan, 2008. -B.148 - 159
11. Yoʻldoshev Q. Badiiy matn va uning tahlili. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2013. - 122-bet.
12. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961. С. 318.
13. Бафоев Б. Сложные существительные в лирике Алишера Навои: автореф. дисс....канд. филол. наук. - Ташкент, 1968. - 20 с.
14. Gʻulomov A. Gʻ., Maʼrufov Z., Shermuhammedov T. Oʻzbek tili grammatikasi. II qism. Sintaksis. Toshkent, 1974. 63-bet.
15. Мелиоранский Н.И. Грамматика казахско-киргизского языка. Часть II. Синтаксис. 1897. С. 66.